

Arif və vaqif Məmməd Arif

Xalqına və vətəninə xidmət etmək istəyən hər kəs bu böyük alimin yolu ilə getməlidir

Nədən başlamalı, necə yazmalı? Əlinə qələm alıb da sözü sözbənd edəndə hardan haracan gedə bilməliyə ki, deyəcəklərin böyük alimin adına, miqyasına uyğun gəlsin? Bəlkə nə zamansa o da bu suallarla üz-üzə qalmışdı. Görəsən kimə, nəyə söykənmişdi, istinad nöqtəsini nə sayaq tapmışdı?

Məmməd Arif qüdrətində tənqidçi, tədqiqatçı, ədəbiyyat təşəbbüsündən söhbət açmaq qərarındaydı. Bizi ustadlı günlərdən düz qırx il ayırır. Vaxt keçdikcə, o, daha özəmətli, daha vüqarlı görünür. Alim adının çəkisi, sanbalı Məmməd Arif təqdimatının yanında tam yerinə düşür.

Hələ uşaq ikən kitablarının vasitəsiylə qiyabi tanışlığımız başlayıb ustadla. Adı dilimə rahat yatdığından və yaxşı səsləndiyindən, ya nədənsə qərribə, izaholunmaz doqmalığ, məhrəmlik duymuşdum o vədə onunla.

Bu gün danışdığımız dilin formalaşmasında, zənginləşməsində əməyi olanlardan biri məhz Məmməd Arifdir. "Dilimiz kasaddır, alıma sözlər çoxdur" deyənlər unutmazın ki, bu səviyyəyə gəlib çatmağımız, ifadə, üslub imkanlarının yaranması elə-belə baş verməyib. Ədəblərin, əsl alimlərin cəfəkeşliyi sayəsində dilimiz qorunub, yüz ildə çox böyük inkişaf yolu keçib.

Məmməd Arifin əməyi yalnız dilə həssas münasibətiylə məhduqlaşmır. O, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, tənqidçilik məktəbinin banilərindəndir. Qətiyyətli, cəsur, obyektiv, xeyirxah, sağlam tənqiddən bünövrəsini qoyanlardandır. Belə mövqə, davranışa təəssüf ki, bu gün yox həddinə düşüb.

Bir yandan vəzifə, şan-şöhrət obyektini kimi görünən Məmməd Arif o biri yandan ömrünün ayrı-ayrı məqamlarında təqib, təzyiq, kin və paxıllıqlara tuş gəlib. Onun istedad, zəhmət, səbr, təmkin və qətiyyətinə vurulanlarla bəlkə də yıxılmayınca üreyi soyumayanlar tən gələrdi. Təbii ki, zəkali, məntiqli, geniş dünyagörüşlü ustad bunları bilirdi və vaxtını, enerjisini belə şeyləri saf-çürük eləməyə yox, usanmadan bacardığı, gücü çatdığı işləri ortaya qoymağa səfər edirdi. Onillər keçir və həyat göstərir ki, o haqlıymış, tarix üçün əmanət qoyduqları tükənməz mirasdır bizim üçün.

Məmməd Arif şəxsiyyət, müəllim, alim vəhdətinin ən layiqli ünvanlarındandır. Onun şəxsinde bütün yüksək insani keyfiyyətlərlə peşəkarlıq, sənətkarlıq, istedad, zəhmət və xeyirxahlıq məqamları bir araya gəlmişdi. Sadədən sadə, necib, təvazökar bir adamın eyni zamanda cəsarətli, həqiqətpərəst tənqidçi mövqeyi çoxlarını heyretləndirirdi. Əvvəldən axıracan belə bir ömür yaşadı o. Sevdli, sevilirdi, seçildi...

Dadaşzadə Məmməd Arif Məhərrəm oğlu- tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, pedaqoq, nasir. Tarixə adını belə yazdırdı o. Dünyaya gəlişində Məmməd Bağır adı qoyulan, sonradan Məmməd Arif, yaxud eləcə Arif müəllim kimi tanınan, hörmət-izzət sahibi Kİ-Şİ. Həyat və fəaliyyətinin qısa rəsmi statistikasını beləcədir: Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü (1936), filologiya elmləri doktoru (1954), professor (1955), akademik (1958), əməkdar elm xadimi (1960), Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı (1974)...

1904-cü il iyun ayının 10-da Bakı şəhərində anadan olan əslən xızılı Məmməd Arif Bakıdakı rus-tatar məktəbini başa vurduqdan sonra 1920-1930-cu illərdə I dərəcəli 5-ci sovet məktəbində (direktor görkəmli yazıçı Süleyman Sani Axundov idi - S.E.) müəllim işləyib. Müəllimliklə yanaşı, o zamankı Xalq Maarifi İnstitutunda təhsil alıb və 1925-ci ildə oranı bitirib yenidən tələbə adını qazanıb. 1925-1930-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Şərq" fakültəsində oxuyub. Uni-

versitetlə vidalaşdıqdan sonra 1930-1931-ci illərdə Moskvada Sovet Şərq Xalqları Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında təhsil alıb.

Vətənə qayıdan Məmməd Arif 1932-1941-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda baş müəllim, Rus ədəbiyyatı kafedrasının dosenti olub. Həmin vaxt eyni zamanda Azərbaycan SSR maarif nazirinin (komissarının) müavini vəzifəsini tutub. Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki BDU - S.E.) uzun illər Rus ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışan alim 1955-ci ildə professor elmi adını alıb. Burada pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, 1941-1947-ci illər aralığında "Vətən uğrunda" ("İnqilab və mədəniyyət", indiki "Azərbaycan") jurnalına rəhbərlik edib.

1944-cü ildə "Azərbaycan sovet ədəbiyyatının inkişafı yolları" mövzusunda namizədlik, 1954-cü ildə isə "Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı yolu" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Məmməd Arifin Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun təşkili, strukturunun, fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində məxsusi rolu var. 1938-ci ildən burada fəaliyyətə başlayan alim əvvəlcə şöbə müdiri, 1939-cu ilin yanvar-

zifəsinə seçilir. Ta ömrünün sonunacan bu vəzifədə çalışan Məmməd Arifin akademiya rəhbərliyində təmsil olunduğu illərdə humanitar elmlər sahəsində bir sıra fundamental tədqiqatların, miqyaslı elmi simpozium və konfransların, böyük ədəblərimizin təntənəli yubiley tədbirlərinin (M.F.Axundov-150, C.Məmmədquluzadə-100, M.P.Vaqif-250, Aşıq Ələsgər-150, Nəsimi-600 və s.) gerçəkləşdirilməsi ənənə halını alır.

Məhz onun Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti olduğu dövrdə təşəbbüsü, bilavasitə iştirakı və səyi nəticə verir. Həmin vaxt Azərbaycan Ədəbiyyat və Dil İnstitutu kimi fəaliyyət göstərən elm ocağı 1969-cu ildən etibarən müstəqil Ədəbiyyat İnstitutu statusu qazanır.

Məmməd Arif keçmiş SSRİ-nin Elmlər Akademiyasının "Müasir dövrdə dünya ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqları" problemi üzrə Elmi Şurasının, Moskvada işıq üzü görən iki nəşrin - "Qısa ədəbiyyat ensiklopediyası"nın (1962-1978) redaksiya heyətinin, 6 cildlik "Çoxmillətli sovet ədəbiyyatı tarixi"nin (1970-1974) baş redaksiya heyətinin üzvü olub, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin sədri, uzun illər akademiyanın "Xəbərlər" jurnalının baş redaktoru, Zaqafqaziya

sentyabr aylarında isə direktor müavini vəzifəsində çalışıb. Bu vəzifələr onun üçün sınaq xarakteri daşıyıb. 1939-cu il sentyabr ayının 25-də Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktorluğu ona tapşırılıb və on bir il həmin vəzifəni layiqincə yerinə yetirib. Əslində fasiləyə gərək yox idi. Əgər dövrün burulğanları olmasaydı... Amma 1950-ci ilin iyul ayında filosof Heydər Hüseynova qarşı təqib və qaraxaxma kampaniyasında iştirak etməkdən boyun qaçırma Məmməd Arifə bəla başa gəlir. Alimin mövqeyi Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi Mirzəfər Bağirovu qəzəbləndirir. Nəticədə institut direktoru və universitetin Rus ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifələrini itirir, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası sıralarından və Yazıçılar İttifaqı üzvlüyündən xaric edilir. Məsələ bununla bitmir, o, hardasa çalışmaq imkanından məhrum edilir, bir neçə il ev dustağı vəziyyətində olur. Hər an tutulmaq təhlükəsiylə üz-üzə, çoxlarının ondan üz döndərirdiyi şərəitdə sınımdan bir neçə il dözüür.

Dörd divar arasında yaşamağa məhkum illərdə bədbinliyə qapılıb. Belə bir vaxtda tərcüməçilik onun karına gəlir. Evripid, Tolstoy, Qoqol, Qorki, Makarenko və başqalarının yaradıcılığına üz tutur, bir-birindən qiymətli əsərləri dilimizə çevirir.

Həyatın sınağından üzüağ çıxan alim 1957-ci ildə əvvəlki vəzifəsinə - Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktorluğuna qaytarılır. İki il sonra yenidən akademiyanın həqiqi üzvlüyünə seçilmiş Məmməd Arif növbəti vəzifə pilləsinə yüksəlir. Akademiyanın İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibliyi ona həvalə edilir. Bir il sonrasa istedadlı alim və bacarıqlı təşkilatçı kimi özünü təsdiqləyən nəticəsi olaraq çalışdığı mötəbər qurumun vitse-prezidenti və-

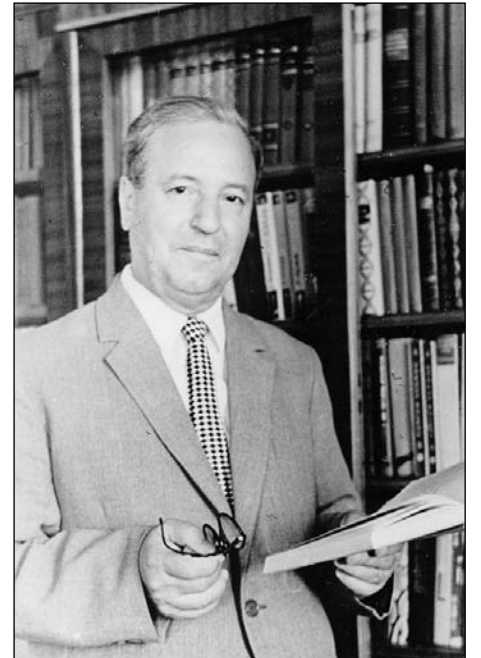
xalqlarının Mədəni Əlaqələri üzrə Koordinasiya Şurasının rəhbəri vəzifələrində çalışıb. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının İdarə Heyətinin üzvlüyü, "Tənqid" bölməsinə rəhbərlik də onun fəaliyyətinin bir qolu idi.

Hələ gənc yaşlarında - 1920-ci illərin əvvəllərində yazdığı şeir, hekayə və məqalələrlə ədəbiyyatda ilk kövrək addımlarını atıb. İlk publisist məqaləsi 1923-cü ildə "Xızılı Məhəmməd Bağır" imzası ilə "Kommunist" qəzetində çap olunub. "Bədgümanam", "Belə getsə düzələr", "Elan", "Hövsələ", "Mərsiyə xəbərləri" felyetonlarına "Məğmun Xızılı" imzası ilə "Molla Nəsrəddin" jurnalında işıq üzü görüb. Həmin dövrdə "Yurdsuz uşaqlar", "Son bahar tərənləri", "Brodskinin boyaları", "Təyyarə və mən", "İki nəşədən biri", "Həvəs" şeirləri, "Son izdivac", "Arakəsmə", "Mal həkimi", "Tar çalınır" hekayələrini müxtəlif qəzet və jurnallarda oxucuların ixtiyarına verib. İlk qələm təcrübələri maraqla qarşılanıb və onu yazmağa daha da həvəsləndirib. 1925-ci ildən başlayaraqsa yaradıcılıq aləmində Məmməd Arif tənqidlə tanış olub.

Milli ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqiddən təşəkküllü və inkişafında Məmməd Arifin yüksək xidmətləri var. Azərbaycan, rus və dünya xalqları klassik ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, müasir ədəbi proses, ədəbi-mədəni əlaqələr onun tədqiqatçı kimi fəaliyyətinin genişliyindən xəbər verir.

1956-cı ildə işıq üzü görən "Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı yolu" fundamental monoqrafiyasında ilk dəfə bu yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində rolu dəqiq, dürüst şəkildə aydınlaşdırılıb. Bu əsəriylə Məmməd Arif cəbbarlıqşünaslığın əsasını qoyub və nüfuz qazanıb.

Onun akademik Heydər Hüseynovun rəh-

bərliyi ilə ərəşəyə gələn "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" milli ədəbiyyatımızın geniş panoramını verən ilk yeni tipli əsər kimi diqqəti çəkir. Məhz bu əsərin təsiriylə ədəbiyyat tariximizdən bəhs edən sonrakı araşdırmalar aparılıb.

İlk azərbaycanlı qadın alimlərdən sayılan Zümrüd Axundova ilə qurduğu ailə çox xoşbəxt idi. Can bir qəlbə yaşadılar 1961-ci ilədək. Həmin ilin sonunda bu ailənin qoruyucu mələyi dünyadan köçünü sürdü. Sonrakı illəri Məmməd Arif bütün mehr-məhəbbətini yeganə oğlu Araz (ədəbiyyatşünas, ədəbiyyat tarixçisi, əməkdar elm xadimi Araz Dadaşzadə - S.E.), gəlininə və nəvələrinə verdi.

Qırx il əvvəl bu dünyayla vidalaşan Məmməd Arifin xatirəsi əziz titulur. Bakıdakı küçələrdən biri, Yazıçılar İttifaqının kitabxanası, Şurabad qəsəbəsində orta məktəb onun adını daşıyır.

Haqqında neçə-neçə kitablar yazılıb, tədqiqat işləri aparılıb. Səməd Vurğunun çıxışlarından birində "tənqidimizin vicdanı", Süleyman Rəhimovunsa "ədəbiyyatımızın vicdanı" adlandırdığı böyük alim elmə, ədəbiyyata üz tutanlara nümunə, mayakdır.

2013-cü ildə Azərbaycan Televiziyasında Məmməd Arif Dadaşzadənin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş "Zirvədə qalan səs" filmi çəkilib, ötən il 110 illik yubileyi dövlət səviyyəsində qeyd olunub.

Məmməd Arifin çoxcəhətli, zəngin yaradıcılığı haqqında çox danışmaq olar. Buna nə vaxt yetər, nə də yazı. Rəhmətlik professor Abbas Zamanovdan yadigar bu sətirlər sadə və səmimi iyyəti ilə seçilir.

"Hörmətli Arif müəllim!

Dünən axşam yoldaşlardan biri mənə dedi ki, sabah Sizin altmış yaşınız tamam olur. İstədim ki, Sizi teleqramla təbrik edim. Sonra fikrimi dəyişdim, kiçik bir məktubla təbrik etməyi qərara aldım.

Arif müəllim! Sizin həyat yolunuz nəslimizin ən yaxşı nümayəndələrinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bir aynadır. Həyat Sizi gülməklə qarşılamamışdır, keçdiyiniz yollara asfalt döşənməmişdir. Siz öz həyat yolunuzu küllünlə açmışsınız, yolunuzun üstündəki daşların hər kiçik qırığını qoparıb kənara atmaq üçün sayısız-hesabsız küllüng vurmalsınız. Bu cəhətdən Sizin həyatınız gənclərimiz üçün ən gözəl nümunədir.

Həyat heç bir vaxt Sizin başınızı tumarlamamışdır. Çətinliklər, maneələr, dedi-qodular həmişə Sizi bir kabus kimi təqib etmişdir. Mənfur 37-ci ili Sizi bir neçə dəfə yaşamışsınız... Nələr çəkməmişiniz!.. Üstəlik ömür dostunuzu da itirdiniz. Özü də nə vaxt!.. Lakin Siz, bir çoxları üçün cəsarətsiz görünən Siz, özünüzdə mənəvi qüvvə, mətin iradə tapıb, bütün bu dəhşətli çətinliklərə qalib gəldiniz, keçməklərdən alnı açıq çıxdınız. Bu, asan deyildi.

Sizin təmkinliyinizi, təvazökarlığınızı bir çoxları başqa cür yozur, başqa şəkildə mənalandırırlar. Etiraf edirəm ki, vaxtilə mən də belələrdən olmuşam. İndi isə mən deyirəm: xalqına, vətənə xidmət etmək istəyən Sizin yolunuzla getməlidir. İndi ikinci yol yoxdur..."

Seymur Elsevər
seymur-elsever@yahoo.com